

Thijs Lijster

WAT WE GEMEEN
HEBBEN

Een filosofie van de meenten

2022 DE BEZIGE BIJ AMSTERDAM

Copyright © 2022 Thijs Lijster
Omslagontwerp Marry van Baar
Omslagillustratie © *Kanuka Sphere*

Environmental sculpture by Martin Hill & Philippa Jones. Lake Wanaka, New Zealand. We work on researched land art/science projects which explore ideas about human relationships with natural systems. Our sculptures are designed to express nature's circular design and interconnectedness. www.martin-hill.com

Foto auteur © Harry Cock
Vormgeving binnenwerk Aard Bakker
Druk en bindwerk Wilco, Amersfoort
ISBN 978 94 031 2111 6
NUR 730

debezigebij.nl

Bij de productie van dit boek is gebruikgemaakt van papier dat het keurmerk van de Forest Stewardship Council (FSC®) mag dragen. Bij dit papier is het zeker dat de productie niet tot bosvernietiging heeft geleid.

Voor Jan

(en alleman)

Inhoud

	Inleiding	9
DEEL I	Neoliberalisme	
	1 De ondoed van het neoliberalisme	19
	2 Van de autoritaire naar de neoliberale persoonlijkheid... en terug	37
DEEL II	De meenten	
	3 De stille diefstal	59
	4 De strijd om de meent	74
	5 De meent versus het kapitaal	87
DEEL III	Praktijken van de meenten	
	6 Samen werken	103
	7 Cloudbusting	122
	8 Onder het plaveisel, de meent!	138
DEEL IV	De gemeenschap van de meenten	
	9 Het kwetsbare ik	161
	10 We hebben niets gemeen	179
	11 Pleidooi voor niet-identiteitspolitiek	196
	12 Gemeenzin	209

DEEL V	De toekomst van de meenten	
	13 Drie sterke verhalen	235
	14 Commonisme	260
	Dankwoord	285
	Noten	289
	Bibliografie	308
	Illustratieverantwoording	317

Wat we gemeen hebben

Zoals zovelen maakte ik tijdens de eerste coronalockdown, in het voorjaar van 2020, geregeld een wandelingetje door mijn buurt. Tijdens een van die omzwervingen stuitte ik op een gemeenschaps-tuintje. Het stond er mooi bij, met verschillende bloemen en planten, een paar bankjes en een insectenhotel. Er stond een bord, met daarop een uitnodiging om er te gaan zitten, te picknicken, kruiden of bloemen te plukken en groentes te oogsten – maar uitsluitend voor eigen gebruik en niet meer dan nodig – en om waar mogelijk een bijdrage te leveren aan de verzorging en het onderhoud van de tuin.

Terwijl ik verder wandelde, begon ik te dagdromen over hoe het zou zijn als een stad, een land, of zelfs de wereld, zo georganiseerd zou zijn als dat tuintje, met voedsel, kleding, woonvoorzieningen, energie, vervoer, cultuur en recreatie waar iedereen toegang toe heeft, waar iedereen aan bijdraagt en op toeziet, en waar iedereen over kan en mag meebeslissen. Natuurlijk realiseerde ik me wel dat het in zo'n tuintje ook niet altijd pais en vree is, met die ene buurman die nooit wil meehelpen maar wel alle courgettes plukt zodra ze rijp zijn, kinderen die al voetballend het bloemenveldje omploegen, of ouders die hun beklag komen doen omdat hun peuter is gestoken door een bij uit het insectenhotel. Maar als we goede afspraken zouden maken, en iedereen zijn verantwoordelijkheden zou kennen, zou het dan niet toch kunnen werken?

Elinor Ostrom, de Amerikaanse econoom die in 2009 als eerste vrouw ooit de Nobelprijs voor de economie in ontvangst mocht nemen, dacht in elk geval van wel. Zij publiceerde in 1990 het boek *Governing the Commons*, over gemeenschappelijk beheerde domeinen of bronnen die privaat noch publiek bezit zijn. Dergelijke ‘commons’, of ‘meenten’ in het Nederlands, hebben een lange traditie, en in veel steden en dorpen herinneren straatnamen nog aan deze plekken. Ze gaan zelfs terug tot de oudste menselijke samenlevingsvormen, waarin voedsel, gereedschappen en kennis gedeeld en gemeenschappelijk beheerd werden. In de middeleeuwen waren de meenten de gemeenschappelijke velden waar men het vee op kon laten grazen, of de bossen waar je hout kon sprokkelen.

Maar in de loop van de moderne tijd, met het ontstaan en de opkomst van het kapitalisme, werden deze meenten geleidelijk onteigend en veranderd in privébezit (een historisch proces dat de ‘*enclosure of the commons*’ wordt genoemd). De meenten lijken daarmee dus iets van het verleden, en bovendien beweerden economen lange tijd dat meenten in moderne, complexe samenlevingen nooit zouden kunnen werken, omdat ze al snel uitgeput zouden raken door overmatig gebruik door egoïstische individuen (de zogenaamde *tragedy of the commons*). Maar Ostrom liet zien dat er wereldwijd nog altijd verschillende van zulke meenten bestaan. Het gemeenschapstuintje in mijn buurt is daar slechts een bescheiden voorbeeld van.

Sinds het begin van deze eeuw is het begrip van de ‘meent’ aan een gestage opmars bezig, zowel in activistische kringen als in de wetenschappelijke literatuur, en op terreinen variërend van de politieke filosofie en de economie tot de rechtswetenschap en de cultuurtheorie. Dat is niet enkel te danken aan Ostrom. De redenen daarvoor zullen verderop in dit boek nog uitgebreid aan bod komen, maar de belangrijkste is wel dat de geschiedenis van de (kapitalistische) onteigening van de meenten zich vandaag de dag lijkt

te herhalen, dan wel voort te zetten. In een essay uit 2001 getiteld 'Reclaiming the Commons' omschreef de Canadees-Amerikaanse journalist en activist Naomi Klein het neoliberalisme als een nieuwe *enclosure of the commons*. Neoliberaal beleid kenmerkte zich namelijk door een onteigening en privatisering van gemeenschappelijk bezit en publieke diensten, een uitholling van de verzorgingsstaat, en een herverdeling naar boven. Tegelijkertijd riep dat beleid ook nieuwe vormen van verzet op – toentertijd nog geschaard onder de noemer 'antiglobalisatiebeweging' – en de oproep om de meest cruciale en basale aspecten van ons dagelijks leven – zoals wonen, zorgen en leren – niet langer te behandelen in termen van koopwaren op de kapitalistische markt, maar als meenten, dat wil zeggen als domeinen van gemeenschappelijk bezit en beheer.

We zijn nu twintig jaar, en diverse crises verder: economische, zoals de banken- en hypotheekcrisis van 2007-2008 en de eurocrisis van 2010; humanitaire rampen, zoals de zogenaamde vluchtelingen crisis die in 2018 haar voorlopig dieptepunt bereikte, maar die tot op de dag van vandaag voortduurt, met mensen die onder de verschrikkelijkste omstandigheden vastzitten in kampen; de ecologische catastrofe, die uiteraard niet van gisteren is, maar waarvan de gevolgen steeds duidelijker aan het licht komen in de vorm van bosbranden, overstromingen, droogte en andere vormen van extreem weer; en dan natuurlijk de coronapandemie, die niet enkel een gezondheids crisis maar een algehele cultuur crisis was, omdat het virus aangewakkerd en verspreid werd door een combinatie van ontbossing, intensieve veehouderij en internationaal consumentisme, en omdat de vatbaarheid en kwetsbaarheid ervoor sterk verschilde per sociale en economische klasse.

Als gevolg van die cascade van crises wordt wel beweerd dat we getuige zijn van een algehele systeem crisis van het neoliberale kapitalisme, dat dit systeem op zijn laatste benen loopt. En inderdaad, alle genoemde crises hebben duidelijk gemaakt dat het een funda-

menteel onhoudbaar systeem is, dat de beloftes waarmee het ooit wist te overtuigen – het *trickle down*-effect van groei, geopolitieke stabiliteit en toenemende democratisering en vrijheid – niet is nagekomen. Miljardeninjecties in banken en grootbedrijf op kosten van burgers hebben de illusie van vrije concurrentie doorgeprikt en de ooit zo fel beleden banvloek op overheidsingrijpen als ideologie ontmaskerd. De Panama- en Pandora-papers en het toeslagenschandaal lieten zien dat multinationals en superrijken in wezen boven de wet staan, en in staat zijn stelselmatig belastingregels te ontduiken of naar hun hand te zetten, terwijl mensen aan de onderkant van de samenleving door diezelfde wetten vermalen worden. Intussen beginnen zelfs de liberalen kanttekeningen te plaatsen bij het kapitalisme.¹ Het mensbeeld van de autonome, zelfvoorzienende en zelfredzame *homo economicus* is er een waarin steeds minder mensen zich lijken te herkennen, zeker na de coronapandemie.

Maar is er een alternatief? De val van de Berlijnse Muur en daarmee van het ‘reëel bestaande socialisme’ had immers het tijdperk ingeluid van TINA (naar de beroemde uitspraak van Margaret Thatcher, grootmoeder van de neoliberale politiek: ‘*There Is No Alternative*’) oftewel een postpolitieke tijd waarin ideologische verschillen tot het verleden behoorden, en waarin eenieder trouw zwoer aan de liberale democratie en de ‘natuurlijke orde’ van de markt. Toch ontstond er het afgelopen decennium wel degelijk een alternatief, namelijk dat van de ‘illiberale’ democratie van leiders als Trump, Bolsonaro, Orbán en Erdogan, die een politiek programma van nationalisme, conservatisme en kritiek op internationale en staatsrechtelijke instituties combineren met een economisch programma van omgekeerde herverdeling en uitbuiting van de zwakkeren. De linkerflank van het politieke spectrum blijft ondertussen vleugellam. Ondanks tijdelijke oplevingen van Labour onder Jeremy Corbyn in het Verenigd Koninkrijk en van de linkerflank van de Democratische Partij onder leiding van Ber-

nie Sanders in de vs moeten we constateren dat traditionele progressieve partijen een marginale rol spelen op het wereldtoneel, althans in westerse democratieën. Keer op keer worden we voor de valse keuze gesteld tussen het centrisme van Biden, Macron of Rutte, en het rechts-extremisme van Trump, Le Pen en Zemmour, of Wilders en Baudet (wat filosoof Cornel West omschreef als de keus tussen de neoliberale ramp en de neofascistische catastrofe). Daarbij weten de laatsten zich steeds weer handig als het anti-establishmentkamp te presenteren voor diegenen die terecht ontevreden zijn over de status quo, terwijl de eersten zich juist kunnen voordoen als het enige ‘redelijke’ alternatief voor extreemrechts.

Je zou verwachten dat linkse, progressieve bewegingen munt zouden slaan uit de systeemcrisis van het neoliberalisme, maar niets lijkt minder waar. Economische overwegingen lijken voor veel kiezers niet de doorslaggevende factor te zijn. We moeten daarom verder kijken, naar culturele en sociaalpsychologische aspecten: de aantrekkingskracht van rechts-conservatieve of rechts-autoritaire bewegingen bestaat op zijn minst ten dele in de belofte om mensen een thuis te geven, een inbedding in een gemeenschap die, in hun ogen, bedreigd wordt of zelfs al is weggeslagen door het kapitalisme. Het ontbreken van een dergelijke gemeenschap zorgt voor reële gevoelens van vervreemding, kwetsbaarheid en angst, en dikwijls juist bij die mensen die toch al kwetsbaar zijn.

Maar juist daarin ligt ook een unieke kans voor een progressieve politiek, omdat die eveneens over een rijke traditie beschikt van het nadenken over gemeenschappelijkheid (of solidariteit), over ‘het gemeen’ of de ‘meenten’ (*commons*) en over het belang van de gemeenschap. Die termen zijn in het linkse kamp echter allerminst onomstreden, juist omdat het verleden ons geleerd heeft dat gemeenschap en gemeenschappelijkheid gepaard kunnen gaan met vormen van uitsluiting, zelfs met geweld.

In dit boek wil ik daarom de vraag stellen wat we gemeen heb-

ben. Die vraag moet niet begrepen worden als een vraag naar ‘normen en waarden’ of naar een ‘nationale identiteit’, noch als een antropologisch onderzoek naar het wezen van de mens, en of die in de kern deugt of niet. De titel is bewust dubbelzinnig. Hij vraagt naar wat ons bindt, dus naar wat ‘gemeenschap’ kan betekenen, maar het is ook een vraag naar wat we gemeenschappelijk *hebben*, oftewel een onderzoek naar de ‘meenten’ als gemeenschappelijke bron. Zoals in dit boek duidelijk zal worden, zijn die vragen – naar gemeenschap en naar de meenten – voor mij onlosmakelijk met elkaar verbonden: we kunnen alleen op een open manier over gemeenschap nadenken als we de meenten als uitgangspunt nemen.

Het boek is opgedeeld in vijf delen, die elk weer verdeeld zijn in hoofdstukken. Het eerste deel bestaat hoofdzakelijk uit een diagnose; achtereenvolgens onderzoek ik de ‘ondood’ van het neoliberalisme en de opkomst van extreemrechtse bewegingen als ‘alternatief’. Deel twee gaat over het begrip van de meent; ik bespreek wat meenten zijn, waarom juist nu de strijd om de meent opnieuw is opgelaaid, en waarom de meenten en het kapitaal als twee aan elkaar tegengestelde ‘sociale systemen’ moeten worden gezien. In deel drie benadruk ik dat meenten niet als een afgebakend ‘ding’ moeten worden gezien maar vooral als praktijk, een gedachte die in drie hoofdstukken wordt geïllustreerd aan de hand van specifieke voorbeelden, namelijk de universiteit, de digitale wereld, en de stad. Deel vier gaat over de ‘gemeenschap van de meenten’: wat voor soort gemeenschap is dat, en hoe kunnen we het begrip daarvan onderscheiden van de neonationalistische en neofascistische toe-eigening van het begrip ‘gemeenschap’?

Het twaalfde hoofdstuk vormt van dit deel de culminatie. Hier introduceer ik het begrip ‘gemeenzin’, een term die in het Nederlands eigenlijk niet bestaat, maar die ik als equivalent gebruik voor een reeks meer gangbare filosofische begrippen, zoals het Engelse *common sense* en het Latijnse *sensus communis* (bekend van Imma-

nuel Kant). Gemeenzin, zoals ik het gebruik, is een gemeenschappelijke manier van zien en begrijpen, die betrekking heeft op de mate waarin we in staat zijn om de meenten te zien, alsook om onszelf *als* gemeenschap te zien.

In het laatste deel onderzoek ik wat voor vorm van politiek er zou kunnen volgen uit het concept en de praktijk van de meenten. Na een aantal 'sterke verhalen' te hebben verteld, besluit ik met de principes van het 'commonisme', een politiek van de meenten. Het gaat me er daarbij, en in het boek als geheel, niet zozeer om een geheel nieuw politiek systeem te ontwikkelen, maar vooral om een perspectiefwisseling voor te stellen: wat zou er gebeuren wanneer we de meenten als uitgangspunt nemen voor een alternatieve politiek? In vorige boeken hield ik al eens, ten overstaan van de crises die onze wereld teisteren, een pleidooi voor 'pretentius denken'. Dit laatste deel kan als een proeve daarvan worden beschouwd.

Hoewel er dus een duidelijke lijn en opbouw in het boek zit, heb ik geprobeerd de hoofdstukken zo te schrijven dat ze ook als afzonderlijke essays te lezen zijn. Daarbij besef ik dat er soms de nodige stijlverschillen zijn, met hoofdstukken of delen die afwisselend polemisch, impressionistisch, en meer technisch-filosofisch zijn. Ik hoop dat de lezer daarvoor het geduld kan opbrengen, maar anders zou de opbouw het ook mogelijk moeten maken om afzonderlijke hoofdstukken over te slaan zonder direct de rode draad van het boek kwijt te raken.

Zoals gezegd is er de afgelopen jaren al veel geschreven over de meenten als concept, over de geschiedenis van de meenten, en over specifieke deelgebieden als *urban commons* en digitale *commons*. Ik maak daar dankbaar gebruik van, en ik verbeeld me ook niet hier volstrekt nieuwe ideeën te berde te brengen (iets wat overigens ook haaks zou staan op de gedachte van kennis als een gemeenschappelijk reservoir en product).

Dit boek draagt mijns inziens echter op twee manieren bij aan de bestaande literatuur. In de eerste plaats is de literatuur over de meenten hoofdzakelijk economisch of politiek-filosofisch van aard, terwijl het mij, als filosoof die specifiek geïnteresseerd is in cultuur, gaat om de *culturele* aannames die onder of achter onze politieke en economische systemen verscholen liggen. Ook het neoliberalisme was nooit enkel een economisch en politiek systeem, maar evenzeer een cultuur, met een heersend mens- en wereldbeeld. Een andere beroemde uitspraak van Thatcher luidde dan ook dat economie slechts de methode was, terwijl het eigenlijke doel was *'to change the soul'*. Elk politiek alternatief zal dus ook die cultuur, en dat mens- en wereldbeeld, moeten bevragen.

Ten tweede hoop ik een discussie over een politiek van de meenten aan te wakkeren in het Nederlandse publieke debat, waar het concept nog relatief onbekend is (ook al omdat weinig van de genoemde literatuur doorgedrongen is tot het Nederlands taalgebied).² Ik denk dat we met behulp van het begrip van de meenten een aantal discussies en vormen van sociale strijd, die momenteel los van elkaar opereren, met elkaar kunnen verbinden. Zo zijn we weliswaar allemaal op de hoogte van de volkshuisvestingscrisis, van de onvrede over arbeidsomstandigheden in de zorg en het onderwijs, maken we ons zorgen over de invloed van big tech en over klimaatopwarming, maar we zien deze toch nog vaak als afzonderlijke strijdperken. En niet voor niets, want elk van deze problemen is op zichzelf al complex genoeg. Toch hoop ik inzichtelijk te maken hoe al deze discussies deel uitmaken van een en hetzelfde probleem, namelijk dat van de vernietiging van de meenten. En hoe het bekijken van deze kwesties door de 'lens' van de meenten ons kan helpen om op het oog verschillende partijen op één lijn te krijgen, en ze te verenigen in een gemeenschappelijke strijd: de strijd om de meenten.

DEEL I

Neoliberalisme

1 De ondoed van het neoliberalisme

*‘De ervaring van onze generatie:
dat het kapitalisme geen natuurlijke dood zal sterven.’*

Walter Benjamin

‘De berichten over mijn dood zijn sterk overdreven.’

Mark Twain

In de zomer van het rampjaar 2020 berichtte de NOS over een Australische vliegmaatschappij die een ‘vlucht naar nergens’ aanbood. Omdat de negatieve reisadviezen nog altijd van kracht waren, en veel landsgrenzen gesloten, zou het vliegtuig zeven uur boven Australië vliegen en weer landen op de plek waar het vertrokken was. De reis, bestemd voor mensen die het vliegen hadden gemist tijdens de lockdown, was binnen tien minuten uitverkocht. Het nieuwsbericht leek een passende illustratie voor onze wereld in een tijd van economische, humanitaire en ecologische crises. In vliegende vaart, op weg naar nergens – ‘razende stilstand’ in de woorden van Paul Virilio – en zonder acht te slaan op de kosten. Uit gewoonte, omdat we niet anders kunnen, en niet zouden weten hoe het anders zou moeten. Het doet denken aan het beeld van Walter Benjamin, van de geschiedenis als een op hol geslagen trein, met dat verschil dat een vliegtuig geen noodrem heeft waar de mensheid aan zou kunnen trekken.

Sinds het uitbreken van de coronapandemie kwam er een niet-aflatende stroom artikelen op gang waarin de doodsklok van het neoliberalisme werd geluid.¹ We zouden eindelijk het licht hebben gezien: eigen verantwoordelijkheid was een farce, en een onre-

delijke eis; de flexibilisering van de arbeidsmarkt was doorgeschooten; de overheid bleek geen achterhaald instituut, dat slechts in de weg stond van vrije markt en concurrentie, maar juist een reddende engel; het virus was een wake-upcall die de uitbuiting en vernietiging van de natuur een halt zou toeroepen; we zouden bovendien eindelijk inzien dat het mondiale kapitalistische systeem fundamenteel onhoudbaar was, want de pandemie was nog niks vergeleken met de klimaatcatastrofe die ons nog te wachten stond.

Maar juichten we niet te vroeg, en viel er eigenlijk wel iets te juichen? Moeten we, ruim twee jaar later, niet concluderen dat de berichten over de dood van het neoliberalisme, zoals Mark Twain naar aanleiding van zijn eigen rouwadvertentie zei, sterk overdreven zijn? Er zijn namelijk ook tal van aanwijzingen dat het neoliberalisme in gestaag tempo voortdendert, dat er allerminst sprake is van een breuk of kentering, en dat we veeleer op oude voet verdergaan, ondanks of juist dankzij corona. De bestaande ongelijkheden, tussen rijk en arm, kapitaal en arbeid, zwart en wit, werden alleen maar uitvergroot. Oxfam meldde begin 2022 dat de tien rijkste personen op de planeet hun gezamenlijke vermogen sinds het begin van de pandemie hebben verdubbeld. Ook van de diverse steunmaatregelen die overheden in het leven riepen leek vooral het grootbedrijf (in Nederland bijvoorbeeld Booking en Schiphol) te profiteren; terwijl werknemers moesten inleveren, kwamen de winsten vooral ten gunste van de aandeelhouders.² En waar de werkloosheid wereldwijd recordhoogtes bereikte, ging het met de beurzen, die steeds verder van de werkelijkheid af lijken te drijven, uitstekend.

Het is dan ook goed om nog eens in herinnering te roepen wat het neoliberalisme precies is, vooraleer we voorbarig zijn dood verkondigen.

Neoliberalisme

Neoliberalisme is een term die te pas en te onpas gebruikt wordt, zonder dat men vaak precies uitlegt of kan zeggen wat het is. Er is wel beweerd dat neoliberalisme helemaal niets is, een onbruikbaar containerbegrip dat vooral fungeert als scheldwoord om je politieke tegenstander zwart mee te maken. Ik ben het daar niet mee eens, maar het klopt wel dat het een overbeladen term is, of is geworden. *Het* neoliberalisme bestaat niet, omdat het vele dingen is: een theorie, een vorm van overheidsbeleid, een ideologie, een cultuur. Politiek filosoof Wendy Brown noemde dit de paradox van het neoliberalisme; het is 'een mondiaal, alomtegenwoordig en voortdurend aanwezig fenomeen, dat toch verdeeld is en niet samenvalt met zichzelf'.³

Maar juist omdat het neoliberalisme niet samenvalt met zichzelf, kan het tegelijkertijd dood zijn én springlevend. Dat vergt enige uitleg. Datgene wat met recht dood genoemd kan worden, is het neoliberalisme als *utopisch* project.⁴ Dit neoliberalisme, dat aan het einde van de jaren 1940 ontsproot aan de geest van invloedrijke economen als Friedrich von Hayek en Milton Friedman, vertrok vanuit de overtuiging dat menselijk welzijn en vrijheid het meest gediend waren bij individueel ondernemerschap, een vrije markt, en de bescherming van privé-eigendom.⁵ Het belangrijkste verschil tussen dit neoliberalisme en het klassieke liberalisme van denkers als Adam Smith, of in Nederland Thorbecke, is dat de laatsten een minimale rol van de staat veronderstelden om de vrijheid van de markt en van burgers te beschermen (de zogenaamde nachtwakerstaat), terwijl de neoliberale staat actief ingrijpt om markten te scheppen, ook waar die eerst niet waren, bijvoorbeeld in het onderwijs, in de zorg, en in openbare nutsvoorzieningen, en waarbij ook de staat zelf naar marktmodel gereorganiseerd moet worden.

Naast dit utopische project bestaat er echter ook nog het neoliberalisme als politiek project, of zoals David Harvey het noemt als *klassen*project, namelijk het streven van een economische bovenklasse om de politieke macht (terug) te veroveren op de arbeidersklasse. Daartoe werden, vanaf de jaren 1970, de naoorlogse verworvenheden van de arbeidersklasse afgebroken, en overheidsinstanties geprivatiseerd, terwijl tegelijkertijd internationale financiële markten werden geschapen om het kapitaal zo veel mogelijk de vrije hand te geven, ongeacht de menselijke gevolgen ervan.

Een aardige tijd hebben het utopische en het politieke project gelijk op kunnen lopen. Zeker in de beginjaren van het politieke project, de jaren van Margaret Thatcher en Ronald Reagan, werd het utopische project als legitimatie gebruikt voor politieke maatregelen. Thatcher wist als premier van het Verenigd Koninkrijk in de jaren 1980 met succes vakbonden en uitkeringstrekkers als vijand van het gewone volk af te schilderen, terwijl de Amerikaanse president Reagan in een toespraak uit 1986 stelde dat de negen angst-aanjangendste woorden in de Engelse taal de volgende waren: *I'm from the government and I'm here to help*. Oftewel: de vrije markt werd door hen als sleutel tot het goede leven gepresenteerd, een overtuiging waarin andere wereldleiders ze weldra zouden volgen.

De val van de Berlijnse Muur in 1989 markeerde voor velen de definitieve overwinning van het kapitalisme op het communisme (of het 'reëel bestaande socialisme', zoals het ook wel genoemd werd). In een beroemd geworden essay sprak de Amerikaanse filosoof Francis Fukuyama van het 'einde van de geschiedenis'. Het neoliberalisme kon nu werkelijk effectief gaan functioneren als het ideologische smeermiddel voor politiek-economische hervormingen, juist omdat het niet langer actief 'beleden' hoefde te worden als een *geloof* in de vrije markt. Het belangrijkste kenmerk van ideologie is namelijk dat het niet langer wordt herkend als iets wat door mensen gemaakt of bedacht is, maar als iets natuurlijk

en noodzakelijks wordt beschouwd – we zouden ook kunnen zeggen, als een vorm van *common sense* (een begrip waar ik later nog uitgebreid op terugkom). Zoals vissen, voor zover wij weten, niet over water nadenken, zo hadden wij het niet langer over neoliberalisme of kapitalisme. Het was overal om ons heen, we vraten het en ademden het, en het was iets zo volstrekt vanzelfsprekends dat we er geen woorden aan hoefden vuil te maken.

Het was dan ook pas op het moment dat het neoliberalisme niet langer als utopisch project herkend werd – toen we verondersteld werden in een postideologisch tijdperk te leven – dat de ideologie haar hoogtepunt had bereikt. Wendy Brown verwoordt het als volgt:

Terwijl het neoliberale beleid in de jaren zeventig en tachtig vaak met bevelen en machtsvertoon werd opgelegd, komt het tegenwoordig in Europa en Noord-Amerika eerder tot stand met behulp van specifieke beleidstechnieken, best practices en juridische kunstgrepen – kortom met *soft power* op basis van consensus en buy-in – dan met behulp van geweld, dictatoriale bevelen en zelfs openlijke politieke platforms. Het neoliberalisme regeert als geraffineerd gezond verstand, een realiteitsprincipe dat overal waar het zich vestigt, nestelt en bevestiging krijgt, instellingen en mensen reconstrueert.⁶

Op die momenten, echter, dat het utopisch en het politiek project met elkaar in conflict of botsing kwamen, werd de theorie net zo gemakkelijk losgelaten ten gunste van het klassenbelang. Dat bleek overduidelijk in crisissituaties waarin de ‘vrije markt’ ineens niet langer zaligmakend was, zoals wanneer miljardeninjecties in de financiële sector nodig waren, of wanneer belastingvoordeel en staatssubsidies voor multinationals verantwoord dienden te worden. Er bestond dus altijd al een spanning tussen het utopische en

het politieke project, een spanning die meer omvat dan de welbekende spanning tussen theorie en praktijk, omdat de twee projecten verschillende belangen dienen. Waar de oorspronkelijke theorie van Hayek en de zijnen op z'n minst nog veronderstelde dat meer markt, privatisering en ondernemerschap het *algemeen* belang diende⁷, daar diende de politiek van het neoliberalisme eerst en vooral de portemonnee van de economische bovenklasse, zoals ondertussen steeds duidelijker is geworden uit de groeiende ongelijkheid.

Die spanning tussen het neoliberalisme als utopisch project en als politiek project lijkt de afgelopen jaren tot een hoogtepunt te zijn gekomen, en daarmee lijkt de ideologie, op het eerste gezicht, dus ook niet langer goed te functioneren. Sinds een jaar of tien hebben we het immers allemaal over 'het neoliberalisme'.⁸ Zeker in de nasleep van de economische crisis van 2007-2008 verloor het neoliberalisme zijn tot dan toe breedgedragen vanzelfsprekendheid. Wanneer gezegd wordt dat 'het neoliberalisme' dood is, doelt men mijns inziens dan ook vooral op het utopisch project, dat inderdaad grotendeels zijn geloofwaardigheid heeft verloren. We geloven steeds minder in de heiligheid van de vrije markt, in de gedachte dat concurrentie zorgt voor de beste uitkomst voor de consument en voor meer efficiëntie, en dat de overheid zo min mogelijk moet ingrijpen in het leven van de burgers. En je moet de afgelopen twintig jaar ook wel onder een steen hebben geleefd om daar nog in te geloven (of op z'n minst moet je niets te maken hebben gehad met zorgverzekeraars, energieleveranciers en telecomaandbieders).

Tegelijk lijkt het neoliberalisme als politiek project echter springlevend: de herverdeling naar boven (*'trickle up'*), het uitkleden en ontmantelen van de publieke sector, en het afwentelen van kosten en verantwoordelijkheden op het individu zijn stuk voor stuk nog in volle gang. Om dat te verklaren moeten we nog eens goed kijken hoe ideologie vandaag werkt.

Ideologie

In de Zuid-Koreaanse serie *Squid Game* (2021) worden mensen met schulden gerekruteerd om op een verlaten eiland tegen elkaar kinderspelletjes te spelen, zoals Annemaria Koekoek, knikkeren of touwtrekken. Wie verliest, wordt letterlijk geëlimineerd door gemaskerde wachters. Dit alles ter vermaak van de superrijken, die zich verlustigen aan het geweld en hun geld inzetten op wie er zal winnen. De serie was een gigantische hit op Netflix, wat eens te meer toont dat het kapitalisme met een serieus imago probleem te kampen heeft. Het wantrouwen onder de bevolking jegens bankiers, grootbedrijf, fossielebrandstofindustrie, big tech, big pharma, enzovoorts, is groter dan ooit tevoren. We kijken massaal naar films en series met een expliciet antikapitalistische boodschap, naast *Squid Game* bijvoorbeeld de met Oscars overladen (en eveneens Zuid-Koreaanse) film *Parasite* (2019), of de series *Succession* en *White Lotus*, die alle gaan over de decadentie of kwaadaardigheid van de economische elite en het groeiend ressentiment van de onderklasse. De films *Sorry to Bother You* (2018), *Sorry we Missed You* (2019) en de serie *Maid* (2021) geven een ontluisterend of hartverscheurend beeld van de uitbuiting van mensen in respectievelijk telemarketing, pakketbezorging en schoonmaak. Zelfs Katy Perry, binnen de popmuziek zo mainstream als het maar zijn kan, zingt:

*Time is ticking for the empire
The truth they feed is feeble
As so many times before
The greed of all the people
They stumbling and fumbling
And we about to riot*

Tegelijkertijd lijkt dat allemaal weinig tot niets uit te maken: de rijken blijven rijker worden, de armen armer, en er lijkt amper politiek draagvlak te zijn voor economische herverdeling, voor een rem op het kapitalisme, of voor een radicale systeemverandering. Er zit bovendien een wrange ironie in het feit dat het kapitalisme ons zijn eigen kritiek als consumptie- en entertainmentproduct verkoopt, zodat zelfs onze onvrede met het systeem een verdienmodel is geworden.⁹

Het is, kortom, een misvatting dat kapitaalaccumulatie de publieke opinie aan haar zijde moet hebben. Maar als we niet langer ‘geloven’ in het kapitalisme, wat is dan de reden dat we toch op oude voet verder blijven gaan? De verklaring is even paradoxaal als het neoliberalisme zelf, en is gelegen in het feit dat we het neoliberalisme tegelijk volledig geïnternaliseerd hebben, én volledig geëxternaliseerd hebben, en er *daarom niet langer in hoeven geloven*. Dat vergt alweer enige toelichting.

Met de internalisatie (of verinnerlijking) doel ik op een stelling van Michel Foucault, die in zijn collegereeks over *De geboorte van de biopolitiek* uit de late jaren 1970 al beschreef hoe het neoliberalisme een cultuurverandering teweegbracht waardoor we ons zelf begonnen te zien als een vorm van ‘menselijk kapitaal’, dat wil zeggen als een ‘ondernemer van zichzelf, die zelf zijn eigen kapitaal is, zijn eigen producent, zijn eigen bron van inkomsten.’¹⁰ Het hele leven wordt een ‘project’, we ‘investeren’ in relaties, in onze kinderen of in onszelf, we zijn telkens op zoek naar nieuwe uitdagingen of kansen die ons de mogelijkheid geven ons menselijk kapitaal te vergroten. Dit is de ‘Totaalmens’ die ik elders beschreven heb, de mens voor wie het onderscheid tussen leven en werk, en tussen productie en consumptie, betekenisloos wordt.¹¹ Wat het, in het licht van deze internalisatie, zo moeilijk maakt om de vanzelfsprekendheid van het neoliberalisme, en de bijbehorende retoriek van ‘concurrentiepositie’, ‘vestigingsklimaat’, en ‘eigen verantwoorde-

lijkheid' te bevragen, is dan ook dat we *ons eigen leven* in diezelfde economische termen zijn gaan beschrijven.

Tegelijkertijd is er sprake van een 'externalisering', of veruitwendiging van het neoliberalisme. Daarmee bedoel ik dat, met name binnen publieke sectoren als onderwijs en zorg, een regel-tjessysteem is opgetuigd dat elke vorm van verzet tegen de neoliberale ideologie in de kiem smoort. Het neoliberalisme, dat ons ooit beloofde te bevrijden van de stroperigheid van de staatsbureaucratie, is op de vleugels van het *new public management* uitgegroeid tot een bureaucratisch monster waar Stalin zijn lippen bij zou hebben afgelikt. Dit lijkt op het eerste gezicht in tegenspraak met het vrijemarktdenken, maar zoals al aangegeven bestaat neoliberalisme niet louter uit het 'vrijlaten' van markten (*laisser-faire*), maar in het creëren van markten, ook waar ze niet zijn.

Bovendien bestaat het neoliberalisme uit een vorm van openbaar bestuur die een marktlogica volgt, zelfs als er helemaal geen sprake is van een markt. Zo is er, in strikte zin, bijvoorbeeld geen markt voor universitair onderwijs in Nederland, want universiteiten zijn (op enkele uitzonderingen na) publieke instellingen. Toch moesten universiteiten zich in de afgelopen decennia in toenemende mate als marktspelers beginnen te gedragen, bijvoorbeeld door met elkaar te concurreren om studenten (het liefst internationale, want die brengen het meeste geld in het laatje), om onderzoeksgeld, en om 'excellente' staf. Daarbij hoort een complex systeem om in kaart te brengen en te controleren hoe en of die markten functioneren: kwantificeren van *output*, in de vorm van studierendementen en wetenschappelijke artikelen, en het vastleggen van alles in protocollen, onderwijs- en examenreglementen, toetsdossiers, enzovoorts. Voor iedere scheet die het voetvolk in de publieke sector laat, moet – in managementjargon – een papiertrail zijn, met het oog op toekomstige verantwoordingsmomenten, audits, evaluaties, visitaties. Iedereen weet intussen dat